

des tuumakate näituste, kataloogide ning õppe-materjalidega.¹⁰ Südamlikus artiklis „Kunstniku tütar ja ajaloolase isa. Ea ja August Jansen“ kirjutab Kreem Ea Janseni kunstihuvi allikatest ja näitab samuti ajalooilte maalinud August Janseni teoste kaudu, kuivõrd on eesti ajaloo-kirjutus ja -pilt baltisaksa kultuuriga põimunud, seda tsiteerides või sellele vastandudes. August Janseni looming löi silla ka Ea Janseni ja kunsti-teadlase Mai Levini kohtumistele. Neist, aga ka August Janseni kunstnikuteest kõneleb artikkel „Kohtumisi Ea Janseniga elus ja kunstis“. Levini sõnul iseloomustas Ea Janseni esinemisi ja kir-jutisi peale aine valdamise, mõtteselguse ja hea eesti keele ka hea huumoritunne.¹¹

Vaba, mõneti isegi boheemlikku vaimu õh-kub ka kogumikku lisatud Ea Janseni omaelu-loolisest kirjutisest „Sünniaasta 1921“ (esmal-t ilmunud kogumikus „Eesti rahva elulood“ 2000. aastal) ja 1995. aastal Vikerkaesest ilmunud Marika Mikliga peetud vestlusest. Need pole siiski pelgalt isiklike kogemuste kirjeldused. Nagu teadustöös, nii ka oma elu analüüsidest seostas Jansen üksikud sündmused, isegi juhu-sed laiemate ühiskondlike arengutega, isiksuste mõjud süsteemide toimimise loogikaga. Väga-gi tänapäevasele kõlab tema mure ajaloo-teaduse järjepidevuse säilimise pärast lakkamatute ümberkorralduste ja bürokraatlike tuulte meelvalas.

Raamatu eessõnas märgivad koostajad kahetsusega, et pärast Ea Janseni lahkumist on rahvusliku liikumise ning seltsiliikumise ajaloo uurimine vähe tähelepanu pälvinud. Õnneks pole äsja ilmunud sisutihhe kogumik mitte üksnes akadeemiline järelehüüe ühe silmapaistvama eesti ajaloolase tööle, vaid sisaldab ka kenakese hulga värsked vaated ja tema töodes tõstatatud teemad edasiarendusi, lubades loota Janseni rajatud uurimissuuna jätkuvale elujõulisusele tulevikus.

¹⁰ Friedrich Ludwig von Maydelli pildid Baltimaade ajaloo-st. Koostanud L. Kaljundi, T.-M. Kreem. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2013; L. Kaljundi, T.-M. Kreem. Ajalugu pildis – pilt ajaloo-st. Rahvus-lik ja rahvusülene minevik Eesti kunstis. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2018; Ajalooõpetus ja pildid. Audiovisuaalne õppematerjal koos tööle-hede ja kunstiteoste fotodega. – Eesti Ajaloo- ja Ühiskonnaõpetajate Selts. <https://www.eays.edu.ee/oppematerjal-ajalooõpetus-ja-pildid-eduko/>

¹¹ M. Levin. Kohtumisi Ea Janseniga elus ja kunstis. – Kultuur ja rahvas, lk. 223.

Mälestusteos Ea Jansenile

Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea

Jansenile. Koostanud Inna Põltsam-Jürjo ja Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, 2021, 346 lk.

Kersti Lust*

Ea Janseni (1921–2005) 100. sünniaastapäeva puhul välja antud mälestusteos „Kultuur ja rahvas“ on tänu- ja tähelepanuväärne ettevõt-mine.

Raamat väärrib tänu esmaajoonest seetõttu, et nii saavad Eesti ajaloo-teaduse *grand old lady* kaasteelised ja tööpärandi austajad ühiselt ning väärrikal viisil anda au meie ajaloo-teaduse suurkujule. Mõistagi jäädvustavad ajaloolased nagu ka teised loomeinimesed end eeskätt oma loominguga kaudu ja nad jäävad meiega, kuni neid viidatakse, loetakse, kuulatakse, vaada-takse jne., sõltuvalt igapäevase tegevusvaldkonna eripärast. E. Janseni teadustööde temaatilist mitmekesisust, originaalsust, head loetavust ning monumentaalsust silmas pidades võib arvata, et neile viidatakse vähemasti senikaua, kui Eesti ajaloo-st eesti keeles kirjutatakse. Seda enam, et E. Janseni südameasjaks olnud eesti rahvuse teke ehk rahvusriigi eellugu moodustab meie rahvusliku ajaloo ühe tuumpeatüki.

Tähelepanu väärrib teose mõneti ebaharilik ülesehitus, sest tavapäraste uurimuslike artik-litega on oskuslikult põimitud austatavat isikut puudutavaid materjale. Ei eesti- ega võõrkeel-setes pühendus- ja mälestusteostes ajaloolastele pole just tavapärane, et kirjutistest kolmandiku moodustavad peategelast ennast tutvustavad tekstid. Etteruttavalt võin öelda, et ka siinsest kirjutisest moodustab E. Janseniga seonduv proportsionaalselt võrreldava osa. Kõnealus-kogumikus on taasavaldatud E. Janseni oma-käeline elulugu ja intervjuu Marika Miklile ning värskena lisatud Tiina-Mall Kreemi mõtisklus kunstnikust isa August Janseni ajaloo-piltidest ja tütre suunda näitavast pildihuvist, A. Janseni

* Kersti Lust (1976), PhD, Eesti Demograafia Keskuse vanemteadur, klust@tlu.ee

elu ja töö lühitutvustus ning ülevaade E. Janseni uurijateest teose koostajate Jüri Kivimäe ja Inna Põltsam-Jürjo sulest. Peakangelase eredat isiksust ja ajastut aitavad lugejale lähemale tuua ka ilmekad fotod ning läbimõeldud kujundus. Teose lõpetab pühendus- ja mälestusteoste omaselt valikbibliograafia, mis sisaldab sadakond nimetust aastatest 1953–2010. Mõned tööd ilmusid postuumselt, sh. suurteos „Eestlane muutuvus ajas“ (2007), mis pälvis ka ajalookirjutuse aastapreemia. Riikliku elutööpreemiaga pärjati E. Jansen oma elutee lõpul 2005. aastal.

Avaartikkel koostajate sulest vaatleb E. Janseni aastakümnetepikkust teekonda esimese ärkamisaja eelduste, selle kulu, peategelaste, aga ka kogu 19. sajandi eesti aja- ja kultuuriloo uurimisel. Eesti rahvuse tekke uurimisel käis ta kontseptuaalses mõttes läbi avastusretke, jõudes rahvusmütoloogiliste sugemetega ajalookäsitlusest (s. o. sakslaste osa alahindavast käsitlusest) mitmetähenduslikuma sotsiaal- ja kultuuriajaloolise lähenemise juurde. Omakultuuri, kodanikuühiskonna ja rahvusliku ideoloogia üksteist toetavad arengud aitasid jõuda ka rahvusriigini.

J. Kivimäe ja I. Põltsam-Jürjo eristavad üsna selgelt nõukogude aja kammitšais ja vabas taasiseseisvunud Eestis mõõdnud loomeperioodi, ehkki võiks oletada, et valdava osa uurijatööst tegi E. Jansen pigem nooruses ja keskeas ning pealt seitsmekümnesena võttis ta oma senise töö viljad suurejooneliselt kokku ning mõtestas avaramal teoreetilisel taustal lahti. E. Janseni enda sõnad, et alles pärast Eesti iseseisvuse taastamist, vabades oludes, hakkas ta „tundma õiget mõnu uurimisest ja kirjutamisest, kuna vabanesin sisemisest tsensuurist ja mõtetest, „kas see läheb läbi“ või „kas see trükitakse ära““ (lk. 180), näikse kinnitavat koostajate lähenemise põhjendatust. Koostajate sõnul kammitšesid E. Janseni esimesed nelikümmend loomeaastat ametlik ajalookliima, ametlik ideoloogia, ametlik ajaloo-propaganda, marksistlik-leninlik ajalootooria, teaduspoliitiline, poliitiline ja ideoloogiline surve, nõukogulik-marksistlikud paradigmad, ainulubatud ajalookäsitluse alusskeem, natsionalismiilmingute vastane võitlus, Moskva ettekirjutused, mõistmatus tema valitud kultuurikäsitluse suhtes jpm. Samuti kujundasid tema uurijateed päevaliitilised heitlused ja muutused, nagu näiteks mõne võtmetegelase põlu alla sattumine või siis jälle uue uurimisvaldkonna või suurprojekti esiletõus. Üsna vähe tehakse juttu E. Janseni ajaloomõistmist – pimeduseaja kiuste – üldisemalt ergastanud rahvusvahelistest mõjutustest;

erandiks on tšehhi ajaloolane Miroslav Hroch ja tema võrdlev tüpoloogiline rahvuslike liikumiste käsitlus, millel peatutakse pikalt. Ilmselt polnud tegemist ainsa valguskiirega pimeduses. Eesti juhtivad talurahva ajaloo uurijad lasid end (Ida-) Euroopa eeskujudel mitmeti mõjutada ning on vähe usutav, et J. Kahk, H. Palli jt. laias ilmas kuulnud-nähtut-loetut lähemate inimestega ei jaganud (vt. ka lk. 15). „Me rääkisime üsna vabalt seda, mida tahtsime. [– – –] Vaim on ju alati vägevam kui võim, vägevam kui mis tahes kroonu.“¹

Hoolimata teoreetilistest puudujääkidest võib E. Janseni teoste temaatilist raskuskeset ja faktoloogilist alusmüüri vaadates näha kahe loomeperioodi vahel selget järjepidevust ja ühisosa. Rahvusliku ärkamise ühe juhtfiguuri C. R. Jakobsoni (1841–1882) äärmiselt mitmekesise tegevuse uurimine (nõukogude ajal) andis E. Jansenile laialdase ettekujutuse ärkamisaja olustikust, inimestest ja sidemetest, võimaldades ajas ka paari aastakümne võrra edasi ja veelgi enam tagasi liikuda. See osa uurijateest, mil E. Jansen janunes uue ja tähendusliku teabe järele, sai vanuse kasvades paratamatult mööda. Selle võrra rohkem leiab tema hilistes töedes enesekordusi eri väljaannetes ja keeltes, uusi tõlgendusi ja ümbermõtestusi, mis võisid osalt olla ka konjunktuursed, ning isegi pealiskaudset kompilatsioon.² Üsna oma eluõhtul sekkus E. Jansen söakalt ajakirja Tuna veergudel arenenud vaidlusse balti autonoomsuse üle, näidates selgelt, kus lähevad piirid faktiväenamisel ja balti aadli ajaloolise rolli ümberhindamisel.³

Kogumiku kaasautorite valiku kriteeriumid jäävad ebaselgeks. Saatesõnas väidetakse esmalt, et Eestis on jõudsalt edenenu kultuuriajalooline uurimistö (lk. 5) ja mälestusteos peegeldab seda arengut. Seejärel laiendatakse temaatikat, selgitades, et kirjutised sisaldavad E. Janseni ulatuslikust ja mitmekesisest teaduslikust loomingust saadud mõttepeegeldusi ja impulsse (lk. 6), ent ka selle määratluse alla ei mahu kõik kaastööd. Ajal, mil E. Jansen jõudis kultuuriajaloo juurde, oli ka lääne sotsiaalajaloos hoogustumas „kultuuriline pööre“ ning need kaks uurimissuunda on järgnenud kümnenditel jõudsalt lähenenud, kohati isegi sinnamaani, et uuel kultuuriajalool ja sotsiaalajalool olulist vahet ei tehta. Ka E. Janseni töödele annavad nii haarde kui sügavuse mõ-

¹ Vestlus Ea Janseniga. – Kultuur ja rahvas, lk. 254.

² K. Lust. Rahvuseks saamise lugu. – Sirp, 19.10.2007.

³ E. Jansen. Tagasi ajalukku. – Tuna 2003, nr. 2, lk. 131–136.

lema eelmainitud suuna viljelemine.⁴ 1995. aastal antud intervjuus on E. Jansen end ise nimetanud sotsiaalajaloo edendajaks (lk. 258). Lõpuks on kogumiku koostajad autorite ringi piiritletud tööalaste sidemete kaudu ning lisaks kaasanud E. Janseni tööpärandi austajaid. Viimane määratlus on aga juba sedavõrd lai, et autorite hulka saanuks võtta märksa rohkem ja eripalgelisi uurijaid.

Enamik kaastöid on valminud käsiteldava teose tarvis, ehkki ei pruugi sisult ega järeldustelt olla kuigi uudsed.⁵ Mälestus- ja pühendusteostele iseloomulikult leidub kitsamate üksiküsimuste lähivaatluste kõrval laiemaid üldistusi taotlemaid kirjutisi. Mitmed autorid on järginud põhimõtteid, mida ka E. Jansen ise oluliseks pidas. Nii uuritakse eri etnilis-sotsiaalsete koosluste või nende liikmete elu erinevates aspektides ja vastastikustes mõjutustes ning põimingutes, eeskätt eestlaste ja baltisakslaste vahel; samuti üritatakse jälgida ühiskondlike ja kultuuriliste muutuste mehhanisme seestpoolt. E. Jansen rõhutas ka vajadust mitte unustada võrdlusi ja suhteid muu maailmaga,⁶ kuid see aspekt on enamasti jäänud siiski tagaplaanile.

Reet Bender heidab pilgu saksa keele kasutusele tänasel Eesti ja Läti alal. Kõnekate üksiknäidetele pigitud loost selgub, et keele kasutus varieerub eri sotsiaalsetes rühmades aadlikest voorimeesteni. Keele arengut mõjutasid sisseränne ning kontaktid teiste siinsete keeltega. Baltlaste kasutatud (balti)saksa keel erines häälduslikult, grammatiliste eripärade poolest ja sõnavaraliselt. Kohaliku keelepruugi elemendid löid välja eeskätt isiklikus suhtluses ja erakirjavahetuses.

Toivo U. Rauna uurimus näitab, et 19. sajandil toimunud eesti keele edendamine elu-

jõuliseks suhtlusvahendiks ja kultuurkeeleks oli eesti ja estofiilselt meelestatud baltisaksa intellektuaalide ladusalt sujunud ühisprojekt, mida toetas talurahva seas üldlevinud lugemisoskus. Eesti keele arengut toetanud baltlased olid siiski tähelepanuväärsed erandid, sest üldiselt ei teinud baltisaksa eliit midagi selleks, et edendada eesti keelt moderniseeruva suhtlusvahendina. Keele arengut mõjutasid vastavalt kas soodsas või ebasoodsas suunas ka kontaktid naabritega ja jäigad soorollid.

Aldur Vungi detailirohke artikkel jälgib J. V. Janseni esivanemate edasipürgimist põlvkondade kaupa, kuni kihelkonnakooli haridusega poisist saab edukas maakeelse ajalehe väljaandja. Postipapa edu toimetajana võrreldes pastorite katsetustega seletab Vunk nii tema aatelisuse, vestmiskuse kui ka maarahva elu, püüdluste ja hingehoiakute parema tundmisega.

J. Kivimäe käsitleb C. R. Jakobsoni „Esimese isamaakõne“ (1868) sõnavalikuid ja allikaid ning sellest kõnest käibele läinud seitsmesaja-aastase orjapõlve müüdi järele. Ta tõstab esile Lydia Koidula isamaaluule mõju Jakobsoni mõtte- ja sõnavalikule, mainib kroonikaid jm., ent väljendab skepsist Garlieb Merkeli mõju suhtes. Ehkki pimedate orjaõõ kujutelm jäi kõnes allikatega nõrgalt toetatuks, omandas see tohtu elujõu ning seda mõtet võib leida ka sealt, kus fraasi ennast välditi. Ilmselt on ajaloo mõistmise seisukohalt olulisim küsimus selle mõtte vastupidavusest, hoolimata mitmete teadlaste ja ideoloogide korduvatest katsetest seda naeruvääristada või ajaloo prügikasti saata. Võiks küsida, kas ja mil kujul oli see kujutelm rahva teadvuses juba eelnevalt olemas, nii et see pikemaajad põhjendusi vajamatagi omaks võeti.

Mart Laar tõstatab taas küsimuse rahvusliku liikumise suure lõhe mõjust. E. Janseni eeskujul sedastab ta, et alguses see aktiveeris rahvuslikku liikumist. M. Laar leiab, et konkurents kahe leeri vahel on poliitiliselt üldiselt taganttõukava mõjuga. 1880.–1890. aastatel rahvaluule kogumisaktisioonis avaldunud rahvuskultuuriline aktiivsus, nagu ka muusika- ja karskusseltside arvu hoogsas kasvus väljendunud omaalgatuse tõus olevat selle kinnituseks.⁷

Karsten Brüggemann arutleb Siberi kui mälupaiga tähenduse üle eestlaste jaoks. Siber on saanud üldmõisteks kõigi nõukogudeaegsete vangilaagri- ja pagenduspaikade kohta. Sinna

⁴ Vt. ka M. Kivimäe. Rahvusriik kui südameasi? „Väikerahvaliku tunnetuse“ poliitilisest filosoofiast. – Tuna 2001, nr. 4, lk. 65–66. E. Piirimäe on E. Janseni puhul rääkinud „sotsiaalsest kultuuriajaloo“ ja „rahvusluse sotsiaalajaloo“: *idem*, Eesti rahvuslus Euroopa kontekstis. – Ajalooline Ajakiri 2007, nr. 1, lk. 93–109.

Sotsiaal- ja kultuuriajaloo vastastikuse seotuse kohta deklareerib ajakiri Cultural and Social History oma missiooni kirjelduses, et ühe uurimine võimaldab paremini mõista teist.

⁵ K. Brüggemanni artikkel on enam-vähem samal kujul saksa keeles ilmunud 2009. aastal, ent seni tagasihoidlikult viitamist leidnud. Artiklis puuduvad kunstlikult konstrueeritud viited E. Jansenile, mida esineb mitmes teises kaastöös.

⁶ E. Jansen. Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest. – Ajalooline Ajakiri 1997, nr. 1, lk. 41.

⁷ Vt. vrd. T. Karjahärm. Eesti rahvusliku liikumise mudelid uusimas historiograafias. – Acta Historica Tallinnensia 2009, nr. 14, lk. 163–167, millele M. Laar isegi ei viita.

saatmise eesmärk polevat olnud mitte inimeste hävitamine, vaid assimileerimine, akulturasioon, poliitiline ümberkasvatamine, alistamine ideoloogiale ja majanduslik ärakasutamine. Kodueestlaste ja Siberisse saadetute eluilmad võõrandusid. Eri vaatenurki sisaldavas artiklis arutletakse isikliku ja rahvusliku kannatuse, oleviku ja mineviku seoste, mälestamise poliitika, minevikuga toimetulemise protsesside jpt. tundlike küsimuste üle ning tehakse võrdlusi ida ja lääne suunas. Teemat kokku võttes kiikab autor ka tulevikku, märkides, et „kas ja mil määral Siber kui nõukogude aja rõhumise poliitiline metafoor end tulevikus rehabiliteerib, saab mitte just viimases järjekorras sõltuma Eesti-Vene naabrussuhete arengust“ (lk. 198).⁸ 2022. aasta kevadel võib vaid nentida, et sellised väljavaated on väga haprad.

Aivar Põldvee on kokku kogunud infokillud kahe rootsiaegse kõstri ja koolmeistri, vendade Mihkel ja Juhan Kilgi kohta ning sidunud need reduktsiooni- ja Põhjasõja-aegsete õigus-, kiriku- ja haridusolude kohta üldisemalt teadaolevaga. Koolmeistrite supliigid sellest ajast on haruldased. Uurimuse tulemused aitavad paremini hinnata nimetatud ametiteeste eripära ja õiguslikku seisundit Rootsi aja lõpul, mil nende olukorda mõjutasid ühelt poolt kuningas Karl XI deklareeritud vabadus, kuid teiselt poolt suur nälg (1695–1697) ja Põhjasõja laastamistöö. Reduktsioon mõjutas talupoegade arusaamu õigusest, õiglusest ja vahekorra mõisaga; Elina Öpik on kirjeldanud seda kui sotsiaalpsühholoogilise atmosfääri muutust. A. Põldvee näitab, kuidas uuritud meeste arusaam õiglusest, staatusteadvusest endast kui „kuninga ametnikest“, kel täita riiklikult tähtis ülesanne hariduse vallas, ja kirjaoskus aitasid neil surve tingimustes oma õiguste eest seista. Köster-koolmeistrite kihile võinuks tugineda ka eestlaste edasine sotsiaalne tõus, kui Põhjasõda poleks sellesuunalisi arenguid katkestanud.

Lembi Anepaio vaatleb 1795–1892 tegutsevad Vinni stifti kui aadliseisusest neidude õppe- ja kasvatusasutuse rolli baltisaksa haridusmaastikul, uurides selle asutamislugu, eesmärke, õppekava, juhatajannasid ja kasvandike edasist käekäiku. Ta järeldeb, et tegemist oli omas ajas eesrindliku ja kõrge renomeega asutusega.

Tõnu Tannberg annab ülevaate Vene-Türgi sõja (1877–1878) eel ja ajal noorsõdurite võtmistest väeteenistusse ning reservistide ja maakaitseväelaste mobilisatsioonidest ning meeste teenistuspakadest, et paremini mõista

sõja kohta Eesti ajaloos. Nekrutikohustuse ajal saadeti jalaväkke võetud eesti poisid pigemini impeeriumi kaugetesse piirkondadesse, kuid uuritaval ajal, mil kehtis juba üldine sõjaväekohustus, teenisid nad osalt Eestis, osalt lähikubermangudes paiknenud üksustes. Nende üksuste koosseisus jõudsid nad Vene-Türgi sõja ajal ka sõjatandrile.

Väärikas mälestusteos, mis küll kardetavasti edaspidi enam järke ei leia, kindlasti aktuaalseerib E. Janseni nime ja pärandit kaasajas ning kinnitab, et tema looming on jätkuvalt au sees, ehkki tema südameasjaks olnud rahvusliku liikumise uurimine on „peatunud“.⁹

⁸ Artikkel valmis enne 2007. aasta pronksirahutusi.

⁹ Viimast väidavad I. Põltsam-Jürjo, J. Kivimäe. Vt. Saateks. – Kultuur ja rahvas, lk. 6.